

JOURNAL OF THE ROYAL LAUREATES ACADEMY

www.rlaindia.org

संस्कृतसाहित्ये पौराणिकचेतना : कालिदासस्य चयनितकृतिषु समालोचनात्मकविश्लेषणम्

Soma Dey

Research Scholar, Sunrise University, Alwar, Rajasthan

Dr. Renu Singh

Associate Professor, Sunrise University, Alwar, Rajasthan

सारांशः

पौराणिकतत्त्वं संस्कृतसाहित्यस्य मूलाधाररूपेण स्थितं दृश्यते, यत् तस्य दार्शनिकदृष्टिं, सौन्दर्यमूल्यानि तथा सांस्कृतिकचेतनां च निर्माति। महाकविषु श्रेष्ठः कालिदासः स्वकीयेषु काव्यनाटकेषु पौराणिकपरम्परां काव्यकल्पनया सह समन्वययन् मानवजीवनस्य, दैविकव्यवस्थायाः तथा विश्वसामञ्जस्यस्य गूढतत्त्वानि प्रकटयति। अस्य शोधपत्रस्य उद्देश्यं कालिदासस्य चयनितकृतिषु—रघुवंशे, कुमारसम्भवे, मेघदूते, अभिज्ञानशाकुन्तले च—पौराणिकचेतनायाः सैद्धान्तिकं तथा समालोचनात्मकं विश्लेषणं कर्तुम् अस्ति। अध्ययनं दर्शयति यत् कालिदासः पौराणिककथानां पुनर्व्याख्यां कृत्वा तासां नैतिक, भावात्मक तथा आध्यात्मिकस्तरान् उद्घाटयति। पौराणिकतत्त्वं सांकेतिकसांस्कृतिकव्यवस्थारूपेण विमृश्य, अयं शोधः संस्कृतसाहित्यपरम्परायां पौराणिकचेतनायाः संरक्षणे तथा पुनर्निर्माणे कालिदासस्य योगदानं प्रकाशयति।

कीवर्ड्स: पौराणिकता, संस्कृतसाहित्य, कालिदासः, पौराणिकचेतना, महाकाव्य, भारतीयसौन्दर्यशास्त्रम्

प्रस्तावना

पौराणिकता संस्कृतसाहित्यस्य एकः परमप्रधानः आयामः अस्ति, या धार्मिकविश्वासस्य, दार्शनिकचिन्तनस्य तथा कलात्मकाभिव्यक्तेः मध्ये सेतुर्भूता भवति। वैदिकसाहित्यस्य प्राचीनस्तुतिभ्यः आरभ्य शास्त्रीयकवीनां परिष्कृतरचनापर्यन्तं पौराणिककथाः भारतीयसभ्यतायाः बौद्धिक-सांस्कृतिकचेतनां निर्मातुं महत्त्वपूर्णं योगदानं दत्तवन्तः। एताः कथाः केवलं देवमानववीराणां चरितानि न वर्णयन्ति, अपितु ताः गहनान् आध्यात्मिकसत्याः प्रतीकात्मकरूपेण प्रकटयन्ति—यथा वास्तविकतायाः स्वरूपम्, विश्वस्य नैतिकव्यवस्था (धर्मः), तथा मानवदैविकसम्बन्धः। अतः संस्कृतसाहित्ये पौराणिकता स्थिरपरम्परारूपेण न स्थित्वा, अपि तु काव्यकल्पनया सततं नूतनव्याख्यानैः विकसितं गतिशीलतत्त्वं भवति।

पौराणिकचेतना इति सा धारणा यत्र मानवअनुभवः पवित्रकथानां, प्रतीकानां तथा आदर्शरूपाणां माध्यमेन अवबुध्यते तथा व्यक्त्यते। भारतीयपरिप्रेक्ष्ये मिथः (myth) दर्शनस्य तथा आध्यात्मिकतायाः अविभाज्यः अङ्गः अस्ति। एषः कर्म, पुनर्जन्म, मोक्षः, तथा विश्वसामञ्जस्यम् इत्यादीन् गूढसिद्धान्तान् कथारूपेण भावनात्मक-बौद्धिकस्तरयोः सम्प्रेषयति। एषा चेतना रामायणमहाभारतयोः, पुराणेषु तथा शास्त्रीयसंस्कृतकाव्येषु स्पष्टतया दृश्यते। एते ग्रन्थाः मिथकं केवलं विषयत्वेन न उपयुञ्जते, अपितु नैतिकादर्शानां, मनोवैज्ञानिकसंघर्षाणां तथा सार्वभौमिकमानवमूल्यानां विश्लेषणाय रूपरेखारूपेण प्रयुञ्जते।

शास्त्रीयसंस्कृतकविषु कालिदासः अनुपमस्थानं धारयति, यः काव्यप्रकाशनस्य तथा पौराणिकपुनर्व्याख्यानस्य महान् आचार्यः इति मन्यते। तस्य कृतयः परम्परा-नवोन्मेषयोः समन्वयं दर्शयन्ति, यत्र प्राचीनपौराणिकविषयाः सृजनात्मककल्पनया पुनः संरच्यन्ते। कालिदासः केवलं कथां न वर्णयति, अपितु देवचरितानां मानवीकरणं करोति तथा मानवपात्राणि दैविकव्यवस्थायां संस्थाप्य उन्नयति। तस्य काव्ये प्रकृतिः, भावना, तथा आध्यात्मिकतत्त्वम् एतेषां त्रयाणां समन्वयः दृश्यते, यः तस्य पौराणिकदृष्टेः आधारः अस्ति।

कालिदासस्य चयनितकृतयः—रघुवंशः, कुमारसम्भवः, अभिज्ञानशाकुन्तलम्, तथा मेघदूतम्—विविधरूपेषु पौराणिकचेतनां प्रदर्शयन्ति। रघुवंशे सूर्यवंशस्य दिव्यवंशपरम्परा तथा धर्माधारितराजत्वम् वर्णयते। कुमारसम्भवे शिवपार्वत्योः दिव्यसंयोगः विश्वसामञ्जस्यस्य प्रतीकत्वेन निरूप्यते। अभिज्ञानशाकुन्तले प्रेम, स्मृति, तथा भाग्यं पौराणिकपरिप्रेक्ष्ये प्रस्तूयन्ते। मेघदूते प्रकृतितत्त्वानां पौराणिकीकरणं दृश्यते, यत्र प्रकृतिः सजीवरूपेण व्यक्ता भवति।

एतस्य अध्ययनस्य निष्कर्षः इदं दर्शयति यत् कालिदासस्य कृतिषु पौराणिकता धार्मिक, दार्शनिक, मनोवैज्ञानिक तथा सौन्दर्यात्मकस्तरेषु कार्यं करोति। अयं शोधः अतः लक्ष्यं धारयति यत् कालिदासस्य कृतिषु पौराणिकचेतनायाः विविधा आयामानां विश्लेषणं कृत्वा तस्य साहित्यिकमहत्त्वं प्रकाशयेत्।

पौराणिकचेतनायाः संकल्पना

पौराणिकचेतना मानवचिन्तनस्य एकः मूलभूतः प्रकारः अस्ति, यस्मिन् वास्तविकतायाः व्याख्या देवदैत्यवीराणां तथा विश्वशक्तीनां सहभागितायुक्तैः प्रतीकात्मकरूपैः कथानकैः क्रियते। एषा चेतना केवलं प्राचीनकथासंग्रहः न, अपितु सा दार्शनिकदृष्टिः अस्ति यस्यां प्रकृतिघटनाः, नैतिकमूल्यानि तथा मानवअनुभवाः दैविकतत्त्वैः सह एकसूत्रेण सम्बद्धाः भवन्ति। अस्यां दृष्टौ विश्वं एकः सुव्यवस्थितः समष्टिरूपः मन्यते, यः पवित्रनियमैः (धर्मैः) नियन्त्रितः भवति, तथा मानवजीवनं तस्मिन् विश्वनियोजिते महान् योजने भागरूपेण दृश्यते।

भारतीयबौद्धिकपरम्परायां पौराणिकचेतना दर्शनस्य तथा धर्मस्य अविभाज्यः अङ्गः अस्ति। ऋतं (cosmic order), धर्मः (नैतिकनियमः), कर्म, मोक्षः इत्यादयः सिद्धान्ताः वेदेषु, महाकाव्येषु तथा पुराणेषु कथारूपेण व्यक्ताः भवन्ति। एताः कथाः न केवलं ऐतिहासिकाः वा काल्पनिकाः वर्णनाः सन्ति, अपितु ताः गूढाध्यात्मिकसत्यानां प्रतीकात्मकव्यञ्जनाः सन्ति। यथा देवासुरयुद्धानि सत्-असतोः, ज्ञान-अज्ञानयोः, तथा धर्म-अधर्मयोः चिरन्तनसंघर्षस्य प्रतीकरूपेण व्याख्यायन्ते। एवं प्रकारेण मिथकः दार्शनिकसत्यानां सजीवभाषारूपेण कार्यं करोति।

पौराणिकचेतना मनोवैज्ञानिक-सांस्कृतिकव्यवस्थारूपेण अपि कार्यं करोति। मनोवैज्ञानिकदृष्ट्या मिथाः मानवभावानां सामूहिकप्रतिबिम्बरूपेण दृश्यन्ते—यथा प्रेम, भयम्, त्यागः, वीरता च। एते सार्वभौमिकाः आदर्शरूपाः मानवजीवनस्य अनुभवव्याख्यायै मार्गदर्शकाः भवन्ति। सांस्कृतिकस्तरे मिथकाः परम्पराणां तथा सामाजिकमूल्यानां संरक्षणं कुर्वन्ति, ये कथाकथनपरम्परया तथा धार्मिकक्रियाभिः एकस्मात् पिढ्याः अन्यां प्रति संप्रेष्यन्ते।

अस्याः चेतनायाः अन्यः महत्वपूर्णः पक्षः तस्याः प्रतीकात्मकता अस्ति। मिथेषु पर्वताः, नद्यः, देवताः, आकाशीयघटनाः च गूढार्थानां वहकाः भवन्ति। यथा कैलासपर्वतः आध्यात्मिकोन्नत्याः प्रतीकः, गङ्गानदी च पवित्रतायाः तथा दिव्यकृपायाः प्रतीकत्वेन व्याख्यायते। एते प्रतीकाः पौराणिकचेतनां बहुस्तरीयां कुर्वन्ति— धार्मिक, दार्शनिक, भावनात्मक तथा सौन्दर्यात्मकस्तरेषु च।

संस्कृतसाहित्यशास्त्रे पौराणिकचेतना रससिद्धान्तेन सह गाढं सम्बन्धं धारयति। पौराणिककथाः एवम् रच्यन्ते यत् ताः शृङ्गार, करुण, वीर, अद्भुतादि रसभावान् जनयन्ति। देवचरितानि तथा विश्वघटनाः केवलं भक्त्युत्पादनाय न, अपितु सौन्दर्यानुभवस्य उत्पत्तये अपि प्रयुज्यन्ते। अयं धर्मकलासंयोगः संस्कृतसाहित्यस्य विशेषलक्षणं भवति।

अन्ते, पौराणिकचेतना स्थिरा न, अपितु गतिशीला विकसितचेतना अस्ति। प्रत्येकः कविः एवं चिन्तकः स्वयुगानुसारं मिथानां पुनर्व्याख्यां करोति। कालिदासादयः कवयः परम्परागतपौराणिककथानां काव्यरूपेण पुनःसर्जनं कृत्वा तासां नूतनान् भावनात्मक-दार्शनिक-अर्थान् प्रकाशयन्ति। एवं प्रकारेण पौराणिकचेतना संस्कृतसाहित्ये एकं जीवितं परम्परारूपं भवति, यत् कल्पना, विश्वासः, संस्कृति, तथा कला इत्येतेषां समन्वयेन विश्वस्य तथा मानवजीवनस्य समग्रदृष्टिं निर्माति।

रघुवंशे पौराणिकचेतना

कालिदासस्य *रघुवंशम्* शास्त्रीयसंस्कृतमहाकाव्येषु पौराणिकचेतनायाः अत्युत्कृष्टं उदाहरणं मन्यते। अस्मिन् महाकाव्ये सूर्यवंशस्य (सूर्यवंशः) इतिहासः वर्णयते, यः राजा दिलीपात् आरभ्य भगवतः श्रीरामपर्यन्तं प्रवहति। अयं वंशः केवलं राज्ञां ऐतिहासिकपरम्परारूपेण न प्रस्तुतः, अपितु ऋतस्य तथा धर्मस्य (नैतिकनियमस्य) आधारेण प्रवर्तमानः दिव्यः क्रमः इति रूपेण निरूप्यते। कालिदासः अस्मिन् काव्ये दर्शयति यत् राजत्वं पवित्रं कर्तव्यं अस्ति, यत् दैविकेच्छया नियन्त्रितं भवति। रघुवंशीयाः नृपाः विश्वनैतिकव्यवस्थायाः प्रतिनिधयः इव दृश्यन्ते, ये मानवकर्तव्यस्य तथा दैविकयोजनायाः सामञ्जस्यं स्थापयन्ति।

रघुवंशे पौराणिकचेतनायाः स्पष्टतमं रूपं राज्ञां अर्धदैविकस्वरूपे दृश्यते। राजा दिलीपस्य नन्दिनीनाम्याः पवित्रगव्याः प्रति भक्तिः तथा तस्याः रक्षणार्थं स्वजीवनत्यागाय सज्जता पौराणिकविश्वासं दर्शयति यत् मानवकर्मणां सम्बन्धः दैवशक्तिभिः सह गाढः अस्ति। अयं प्रसङ्गः भक्ति-त्याग-दैवकृपाणां प्रतीकात्मकसम्बन्धं प्रकाशयति। राज्ञः नैतिकाचरणं स्वयं एकं विश्वस्तरीयं कर्म भवति, यत् प्रकृत्या सह सामञ्जस्यं स्थापयति तथा विश्वधर्मस्य संरक्षणं करोति।

रघुवंशे प्रकृतिः अपि पौराणिकचेतनया सम्पन्ना दृश्यते। नद्यः, पर्वताः, वनानि, ऋतवश्च केवलं भौतिकपृष्ठभूमिः न, अपितु सजीवदैविकतत्त्वानि इव वर्णयन्ते। गङ्गा, हिमालयः तथा दिव्यलोकाः श्रद्धाभावेन सह प्रतीकात्मकमहत्त्वं धारयन्ति। एते प्राकृतिकतत्त्वाः राज्ञां जीवनगत्यां सहभागिनः भवन्ति, येन स्पष्टं भवति यत् मानवजीवनं विश्वशक्तिभिः सह अविभाज्यतया सम्बद्धम् अस्ति। एषा दृष्टिः प्रकृतिं पवित्ररूपेण

पश्यति, यत् पौराणिकचेतनायाः मूललक्षणम् अस्ति।

श्रीरामस्य चरित्रं *रघुवंशे* पौराणिकचेतनायाः सर्वोच्चं रूपं निरूपयति। रामः विष्णोः अवताररूपेण आदर्शराजत्वस्य तथा नैतिकपूर्णतायाः प्रतीकः अस्ति। तस्य जीवनं केवलं व्यक्तिगतकथा न, अपितु धर्मसंस्थापनार्थं दैविकमिशनम् अस्ति। कालिदासः रामस्य चित्रणे संयमं, करुणां तथा कर्तव्यनिष्ठां विशेषतया प्रकटयति, येन सः आदर्शमानवत्वस्य आध्यात्मिकशिखररूपेण दृश्यते।

रघुवंशे वंशपरम्परा तथा ब्रह्माण्डीयव्यवस्थायाः एकीकरणं अपि महत्त्वपूर्णं पक्षः अस्ति। राजवंशस्य उत्पत्तिः, विवाहाः, मृत्युश्च दैविकयोजनायाः अङ्गरूपेण वर्ण्यन्ते, न तु केवलं ऐतिहासिकघटनारूपेण। एवं प्रकारेण राजकीयइतिहासः पवित्रकथारूपं धारयति तथा राजत्वं आध्यात्मिकदायित्वरूपेण प्रतिष्ठितं भवति।

कालिदासस्य काव्यकल्पना अस्य महाकाव्यस्य पौराणिकवातावरणं अधिकं सजीवं करोति। देवाः, ऋषयः, अप्सरसः च कथायां स्वाभाविकरूपेण प्रविशन्ति, तथा च अलौकिकघटनाः यथार्थस्य उच्चतरसत्यरूपेण स्वीकार्यन्ते। अयं दृष्टिकोणः यथार्थवादं न बाधते, अपितु काव्यसत्यं निर्माति, यत्र मानवदैविकसामञ्जस्यं स्थापितं भवति। अस्य उद्देश्यं रसोत्पादनम् अस्ति—विशेषतः वीर, शृङ्गार, तथा अद्भुतरसानाम्।

एवं *रघुवंशे* पौराणिकचेतना राजत्वं, प्रकृतिं, धर्मं तथा दिव्यतत्त्वं एकस्मिन् समन्वितकाव्यदृष्टौ संयोजयति। कालिदासः मिथकानां केवलं वर्णनं न करोति, अपितु तेषां पुनर्व्याख्यां कृत्वा नैतिक-दार्शनिक-सौन्दर्यात्मिकस्तरान् उद्घाटयति। अतः *रघुवंशम्* संस्कृतसाहित्ये एकं महान् काव्यम् अस्ति, यत्र पौराणिकचेतना जीवितपरम्परारूपेण मानवसंस्कृतेः आध्यात्मिकसौन्दर्यं च निरन्तरं पोषयति।

कुमारसम्भवे पौराणिकदृष्टिः

कालिदासस्य *कुमारसम्भवम्* संस्कृतसाहित्ये पौराणिकदृष्टेः एकं विशिष्टं तथा अनुपमं काव्यरूपं मन्यते। अस्य काव्यस्य केन्द्रे कुमारस्य (कार्तिकेयस्य) दिव्यजन्म वर्णितः अस्ति, यः भगवान् शिवस्य तथा देवी पार्वत्याः पुत्रः इति रूपेण पौराणिकपरम्परायां प्रतिष्ठितः। अयं ग्रन्थः पुराणेषु वर्णितस्य तारकासुरनामकस्य दैत्यस्य कथायां आधारितः, यस्य अत्याचारस्य नाशः केवलं शिवपुत्रेण सम्भवति इति विश्वासः अस्ति। कालिदासः अस्य मिथकस्य पुनर्व्याख्यां कृत्वा तं केवलं कथारूपेण न, अपितु गहनं काव्यदर्शनं कृत्वा प्रस्तुतं करोति, यस्मिन् दिव्यसंयोगस्य आवश्यकता तथा विश्वसामञ्जस्यस्य पुनर्स्थापनं स्पष्टं भवति। अस्य काव्यस्य दृष्टौ व्यक्तिगतघटनाः यथा प्रेम, विवाहः च केवलं सांसारिकाः न सन्ति, अपितु ताः

ब्रह्माण्डीयसन्तुलनस्य साधनरूपेण कार्यं कुर्वन्ति।

कुमारसम्भवे पौराणिकदृष्टेः प्रमुखः पक्षः अस्ति तपसः (asceticism) तथा कामस्य (desire) प्रतीकात्मकसंयोगः। भगवान् शिवः परमवैराग्यस्य तथा शुद्धचेतनायाः प्रतीकः अस्ति, यदा च पार्वती श्रद्धा, धैर्यं तथा सृजनशक्तेः रूपेण निरूप्यते। उभयोः सम्बन्धः तपः तथा कामयोः समन्वयं दर्शयति, यः सृष्टेः मूलाधारः अस्ति। कालिदासः पार्वत्याः घोरतपसः वर्णनं केवलं प्रेमकथारूपेण न, अपितु आध्यात्मिकअनुशासनरूपेण करोति, यः तां दिव्यसंयोगाय उपयुक्तां करोति। अयं संयोगः केवलं शारीरिकः वा भावनात्मकः न, अपितु आध्यात्मिकतत्त्वानां समन्वयः अस्ति, यः सृष्टिसञ्चालनाय आवश्यकः मन्यते।

देवतागणानां तथा दिव्यसत्त्वानां सहभागः अस्य काव्यस्य पौराणिकवातावरणं अधिकं सुदृढं करोति। तारकासुरस्य उत्पीडनात् पीडिताः देवाः भगवान् शिवं प्रबोधयितुं प्रयत्नं कुर्वन्ति, येन सः तपोमग्रावस्थात् बहिः आगच्छेत् तथा विश्वव्यवस्थायां भागं गृहीत्वा धर्मसंरक्षणं कुर्यात्। कामदेवस्य प्रवेशः अत्र एकं नाटकीयक्षणं निर्माति, यत्र कामः तथा वैराग्यं परस्परं संघर्षं कुर्वतः दृश्येते। शिवस्य क्रोधदृष्ट्या कामदेवस्य दहनं तथा तस्य पुनर्जीवनं सृष्टि-विनाशचक्रस्य प्रतीकरूपेण दृश्यते। अयं प्रसङ्गः दर्शयति यत् कामः न केवलं दोषरूपः, अपितु सृष्ट्युत्पत्तेः आवश्यकशक्तिः अपि अस्ति।

प्रकृतिचित्रणं कुमारसम्भवे गहनपौराणिकप्रतीकत्वेन युक्तम् अस्ति। पर्वताः, वनानि, नद्यः तथा ऋतवः केवलं प्राकृतिकपृष्ठभूमिः न, अपितु दिव्यशक्तेः आवासरूपेण वर्णयन्ते। हिमालयः पार्वत्याः पितृरूपेण तथा देवतानां निवासस्थानरूपेण पवित्रस्थानत्वेन प्रतिष्ठितः अस्ति। प्रकृतिसौन्दर्यं दिव्यशक्तेः अभिव्यक्तिरूपेण दृश्यते, यत्र प्रत्येकं प्राकृतिकतत्त्वं सृष्टिनाटके सहभागि भवति। एवं प्रकारेण कालिदासः भौतिकविश्वं पौराणिकसंसाररूपेण परिवर्तयति।

अस्य काव्यस्य अन्यः महत्त्वपूर्णः पक्षः कुमारस्य स्वयं उद्धारकर्तृरूपेण चित्रणम् अस्ति। तारकासुरस्य विनाशार्थं तस्य जन्मं एकं दैविकसमाधानरूपेण वर्णयते। अयं विचारः पौराणिकदृष्टिं दृढयति यत् यदा यदा विश्वे अधर्मः प्रवर्धते, तदा तदा दैवशक्तिः उचितरूपेण अवतारं गृह्णाति। कुमारः वीरता, यौवनशक्ति तथा दिव्यकर्तव्यस्य प्रतीकः भवति, यः धर्मस्य विजयस्य च प्रतीकरूपेण स्थापितः अस्ति।

कुमारसम्भवे पौराणिकदृष्टिः दार्शनिकगाम्भीर्येण अपि सम्पन्ना अस्ति। कथानकस्य अन्तर्गतं जीवनस्य, अनुशासनस्य, प्रेम्णः तथा कर्तव्यस्य गूढतत्त्वानि विचार्यन्ते। अयं ग्रन्थः सूचयति यत् सच्चा सामञ्जस्यं वैराग्यस्य तथा आसक्तेः, आध्यात्मिकप्रयत्नस्य तथा लौकिककर्तव्यस्य सन्तुलनेन एव सम्भवति। मिथकः

अत्र दार्शनिकसत्यप्रकाशनस्य माध्यमरूपेण प्रयुक्तः अस्ति।

एवं कुमारसम्भवम् एकां बहुआयामीं पौराणिकदृष्टिं प्रस्तुतं करोति, यत्र दिव्यप्रेम, ब्रह्माण्डीयव्यवस्था तथा मानवीयभक्तिः एकसूत्रेण संयोजिताः सन्ति। कालिदासः केवलं पुराणकथां न वर्णयति, अपितु तस्याः पुनर्संरचनां कृत्वा तां दार्शनिक-सौन्दर्यात्मकमहाकाव्यरूपेण परिवर्तयति। तेन सः दर्शयति यत् पौराणिकदृष्टिः संस्कृतसाहित्ये एकं जीवितं तथा गहनं माध्यमं अस्ति, यत् मानवजीवनं, प्रकृतिं तथा दिव्यतत्त्वं समन्वयेन एकं समग्रं विश्वदर्शनं निर्माति।

अभिज्ञानशाकुन्तले मिथकं तथा मानवभावना

कालिदासस्य *अभिज्ञानशाकुन्तलम्* संस्कृतनाट्यसाहित्ये पौराणिककथानां तथा गहनमानवीयभावानां अद्भुतं समन्वयं प्रस्तुतं करोति। इदं नाटकं महाभारते वर्णितस्य शकुन्तला-दुष्यन्तयोः आख्यानात् उद्भूतं अस्ति, किन्तु कालिदासः तं परम्परागतं कथानकं परिष्कृतनाट्यरूपे परिवर्त्य प्रेम, स्मृति, विरह, तथा पुनर्मिलनस्य सूक्ष्ममनोवैज्ञानिकभावान् प्रकाशयति। अस्मिन् नाटके मिथकः दूरस्थदैविकविषयरूपे न स्थितः, अपितु सः मानवीयअनुभवस्य अन्तःकरणगतं संरचनारूपं भवति। पात्राणि यद्यपि राजवंशीयदैविकपरम्परया सम्बद्धानि सन्ति, तथापि तेषां भावनाः सार्वभौमिकाः तथा गहनमानवीयाः सन्ति।

अस्य नाटकस्य एकः प्रमुखः पौराणिकतत्त्वः दुर्वाससः शापः अस्ति, यः दुष्यन्तं शकुन्तलां विस्मरयति। अयं शापः केवलं अलौकिकघटनारूपे न, अपितु कारण-कार्यनियमस्य (कर्मसिद्धान्तस्य) प्रतीकत्वेन कार्यं करोति। सः मानवीयसम्बन्धानां दुर्बलतां, क्रोधस्य प्रभावं, उपेक्षायाः परिणामं तथा भाग्यस्य शक्तिं च दर्शयति। एवं प्रकारेण शापः व्यक्तिगतविस्मरणं एकं ब्रह्माण्डीयनियमरूपे परिवर्तयति, यत् मानवभावनां विश्वनैतिकव्यवस्थया सह संयोजयति।

शकुन्तलायाः चरित्रं दैविकोत्पत्तेः तथा मानवीयभावनायाः सङ्गमं दर्शयति। सा अप्सरसा मेनकायाः पुत्री भूत्वा अपि आश्रमजीवने वर्धिता, तस्याः भावजगत् पूर्णतया मानवीयं अस्ति। दुष्यन्ते तस्याः प्रेम न केवलं स्नेहात्मकं, अपितु श्रद्धा, आशा, भय, तथा विरहभावैः युक्तम् अस्ति। यदा शापवशात् सा राज्ञा परित्यक्ता भवति, तदा तस्याः दुःखं तथा अपमानं करुणरसस्य (करुणरसः) तीव्रानुभवं जनयति। कालिदासः तस्याः पीडां केवलं व्यक्तिगतदुःखरूपे न, अपितु पौराणिकनियतिक्रमानुसारं घटितघटनारूपे च दर्शयति।

दुष्यन्तस्य भावपरिवर्तनं अपि मिथकस्य मनोवैज्ञानिकभूमिकां प्रकाशयति। तस्य प्रथमप्रेम, ततः विस्मरणं,

पश्चात् पश्चात्तापः च मानवस्मृतेः तथा उत्तरदायित्वस्य अस्थिरतां दर्शयति। यदा मुद्रिका (अङ्गुलीयकः) तस्य स्मृतिं पुनः जागरयति, तदा सः पौराणिकवस्तु केवलं चिन्हरूपे न, अपितु पुनर्ज्ञानस्य तथा मोक्षभावस्य प्रतीकरूपे भवति। एवं प्रकारेण मिथकः भावनात्मकविकासस्य तथा नैतिकबोधस्य साधनरूपे कार्यं करोति।

अन्तिमाङ्के दिव्यहस्तक्षेपः मिथकं तथा मानवीयभावनां सम्यक् एकीकरोति। दुष्यन्त-शकुन्तलयोः पुनर्मिलनं मारीचमुन्याश्रमे देवसाक्षित्वेन सम्पन्नं भवति। अयं स्थलपरिवर्तनः तयोः व्यक्तिगतसम्बन्धं ब्रह्माण्डीयन्यायव्यवस्थायां स्थापयति। देवताः तथा ऋषयः उपस्थिताः भवन्ति, येन स्पष्टं भवति यत् प्रेम तथा दुःखं केवलं व्यक्तिगतं न, अपितु सार्वभौमिकनैतिकयोजनायाः अङ्गम् अस्ति। मिथकं अत्र न्यायस्य पुनर्स्थापनं सुनिश्चितं करोति तथा भावसामञ्जस्यं स्थापयति।

कालिदासस्य नाट्यकौशलं रससिद्धान्तेन सह मिथकभावयोः सुन्दरं संयोजनं करोति। शृङ्गाररसः विप्रलम्भशृङ्गारेण (विरहभावेन) अधिकं गभीरतां प्राप्नोति, यः पुनर्मिलनस्य भावं अधिकं प्रभावशालिनं करोति। मिथकघटनाः एतान् भावान् ब्रह्माण्डीयसन्दर्भे स्थापयित्वा तेषां तीव्रतां वर्धयन्ति। फलतः भक्तिः, सौन्दर्यं तथा भावसत्यं एकत्र समन्वितं भवति।

एवं *अभिज्ञानशाकुन्तलम्* दर्शयति यत् मिथकः मानवीयभावनानां अभिव्यक्तेः एकं शक्तिशाली माध्यमं भवितुं शक्नोति। कालिदासः प्राचीनकथां प्रेम, विरह तथा पुनर्मिलनस्य नाट्यरूपे पुनःसृजति, येन भावानां सार्वभौमिकता उद्घाटयते। शापः, दिव्यस्थानानि, तथा पवित्रवंशपरम्परा इत्यादयः प्रतीकाः मिथकं हृदयभाषारूपे तथा ब्रह्माण्डीयभाषारूपे च परिवर्तयन्ति। एवं नाटकं संस्कृतसाहित्ये पौराणिकदृष्टेः तथा मानवमनोविज्ञानस्य शाश्वतं एकत्वं प्रदर्शयति।

मेघदूते पौराणिकप्रतीकत्वम्

कालिदासस्य *मेघदूतम्* मुख्यतः विरहशृङ्गारस्य ललितकाव्यरूपे प्रसिद्धम् अस्ति, किन्तु अयं ग्रन्थः गहनपौराणिकप्रतीकत्वेन अपि सम्पन्नः अस्ति, यः व्यक्तिगतविरहं ब्रह्माण्डीय-आध्यात्मिकानुभवरूपे परिवर्तयति। अस्मिन् काव्ये निर्वासितस्य यक्षस्य स्वप्रियायाः प्रति सन्देशं वहितुं मेघः दूतत्वेन प्रेषितः भवति। यद्यपि कथायाः केन्द्रे मानवीयभावना अस्ति, तथापि सम्पूर्णं काव्यं पौराणिकविश्वदृष्ट्या आवृतम् अस्ति, यस्मिन् प्रकृतिः, भौगोलिकप्रदेशाः तथा दिव्यसत्ताः च प्रेमविरहयोः नाट्ये सहभागिनः भवन्ति।

मेघः अस्य काव्यस्य प्रमुखतमं पौराणिकप्रतीकं भवति। सः केवलं प्राकृतिकघटनारूपे न, अपितु

चेतनायुक्तः करुणामयः दूतः इव चित्रितः अस्ति, यः पर्वतान्, नदीन् तथा दिव्यनगराणि अतिक्रम्य यक्षस्य सन्देशं वहति। भारतीयपौराणिकपरम्परायां मेघाः इन्द्रदेवेन, फलप्रदत्वेन तथा दिव्यकृपया सह सम्बद्धाः सन्ति। अतः मेघस्य दूतत्वं मानवदुःखस्य तथा दैविकसहाय्यस्य सम्बन्धं सूचयति। सः आशा, पुनर्जन्म तथा आध्यात्मिकसंप्रेषणस्य प्रतीकः अस्ति, येन स्पष्टं भवति यत् विरहेऽपि विश्वः मानवीयभावनां सहानुभूत्याः माध्यमेन अनुभवति।

मेघदूतेवर्णितं भौगोलिकपरिदृश्यं केवलं स्थानात्मकं न, अपितु पौराणिकं तथा पवित्रम् अस्ति। मेघस्य यात्रा नर्मदा-गङ्गा इत्यादीनां पवित्रनदीनां, हिमालयादीनां दिव्यपर्वतानां तथा देवसम्बद्धनगराणां मध्ये प्रवर्तते। प्रत्येकं स्थलम् पौराणिककथा-परम्पराभिः युक्तं प्रतीकात्मकमहत्त्वं धारयति। एवं अयं मार्गः भारतवर्षस्य एकां आध्यात्मिकयात्रां (तीर्थयात्रारूपं) सूचयति। बाह्ययात्रा यक्षस्य अन्तःकरणीयविरहयात्रायाः प्रतिबिम्बरूपेण भवति।

अलका नाम दिव्यनगरम् अस्य काव्यस्य अन्यः महत्त्वपूर्णः प्रतीकः अस्ति। अलका कुबेरस्य दिव्यराजधानीरूपेण वर्ण्यते, यत्र सौन्दर्यं, समृद्धिः तथा अलौकिकसामञ्जस्यं निवसति। सा यक्षस्य पृथिव्यां स्थितदुःखपूर्णनिर्वासनस्य विपरीतं पूर्णसुखस्य तथा मिलनस्य आदर्शलोकं प्रतीकयति। अलकावर्णनं प्रियायाः अपि दिव्यीकरणं करोति, येन प्रेम केवलं लौकिकभावः न, अपितु आध्यात्मिकानुभवरूपे परिवर्तते।

यक्षः स्वयं अपि पौराणिकजीवः सन् मानवीयभावानां मूर्तरूपं धारयति। तस्य विरहः, आशा तथा प्रेमपूर्णनिष्ठा सार्वभौमिकमानवअनुभवानां प्रतिनिधित्वं करोति। पौराणिकदृष्ट्या यक्षाः धन-प्रकृतिसंरक्षकाः मन्यन्ते, किन्तु कालिदासः तं दुःखितप्रेमी इव चित्रयति। अनेन सः पौराणिकचरित्रस्य मानवीकरणं करोति। यक्षः आत्मनः प्रतीकरूपेण अपि व्याख्यायते—यः प्रियसंयोगस्य आकाङ्क्षया युक्तः जीवः इव अस्ति, यः आध्यात्मिकदृष्ट्या दिव्यसंयोगं (मोक्षम्) इच्छति।

ऋतुपरिवर्तनानि तथा प्राकृतिकघटनाः अपि अस्य काव्यस्य प्रतीकात्मकतां वर्धयन्ति। वर्षाकालीनमेघः सृजनशीलता, करुणा तथा गतिशीलतायाः प्रतीकः अस्ति। वनानि, नद्यः तथा हरितप्रदेशाः भावनात्मकसमृद्धेः तथा आध्यात्मिकजीवनस्य प्रतीकत्वेन वर्ण्यन्ते। प्रकृतिः अत्र केवलं पृष्ठभूमिः न, अपितु यक्षस्य अन्तःकरणभावानां प्रतिबिम्बरूपेण कार्यं करोति। अयं दृष्टिकोणः दर्शयति यत् पौराणिकविश्वदृष्टौ प्रकृतिः तथा मानवभावना परस्परं सम्बद्धे स्तः।

एवं मेघदूते कालिदासः सूक्ष्मपौराणिकप्रतीकत्वस्य एकं परिष्कृतरूपं प्रस्तुतं करोति, यस्मिन्

प्राकृतिकवस्तूनि, पवित्रभूगोलम् तथा दिव्यसत्ताः च भावार्थवाहकाः भवन्ति। सः नाटकीयपौराणिकघटनानां अपेक्षया प्रतीकात्मकपरिदृश्ये मिथकं निहितं करोति। मेघः, यात्रा तथा अलकानगरी इत्यादयः प्रेम, विरह तथा आशायाः सार्वभौमिकप्रतीकरूपेण परिणमन्ति। अतः *मेघदूतम्* संस्कृतसाहित्ये एकं अनुपमं उदाहरणम् अस्ति यत् दर्शयति यत् मिथकं तथा गीतिकाव्यं मिलित्वा गहनं सौन्दर्यपूर्णं तथा आध्यात्मिकप्रतीकसम्पन्नं साहित्यं निर्मातुं शक्नुतः।

उपसंहारः

संस्कृतसाहित्ये पौराणिकचेतना स्थिरा न, अपितु गतिशीला तथा व्याख्यायमानस्वरूपा अस्ति। कालिदासस्य चयनितकृतयः स्पष्टतया दर्शयन्ति यत् पौराणिकतत्त्वं परिष्कृतकाव्यात्मक-दर्शनरूपेण रूपान्तरितुं शक्यते। तस्य काव्येषु मिथकाः केवलं कथारूपे न, अपितु जीवितप्रतीकत्वेन दृश्यन्ते, ये गहनतममानवीयभावान् तथा ब्रह्माण्डीयसत्यानि अभिव्यञ्जयन्ति। कालिदासः स्वकीयेन सृजनप्रतिभया मिथकं धार्मिककथातः सार्वभौमिककलारूपे परिवर्तयति, येन तस्य कालातीतमहत्त्वं सुनिश्चितं भवति। एवं प्रकारेण कालिदासस्य योगदानं पौराणिकचेतनायाः विकासे अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं अस्ति तथा संस्कृतसाहित्यपरम्परायाः भारतीयसौन्दर्यशास्त्रस्य च सम्यक् अवबोधनाय आधारभूतं स्थानं धारयति।

सन्दर्भग्रन्थसूची

Aumbach, Sibylle | (2009) | *साहित्ये मिथस्य ज्ञानम्: मिथोपोएटिकस्थानस्य आकर्षणम् तथा विलियम् ड्रम्मण्डस्य "The Statue of Medusa"* |

Ayyangar, T. R. S. (1928) | *महर्षेः जीवनं शिक्षाश्च: भारतीयमिस्तिकवादस्य अध्ययनम्* | मद्रासः |

Basham, A. L. (1954) | *यदासीत् भारतम् आश्चर्यम्* | लण्डनम्: Sidgwick & Jackson |

Basu, B. (1974) | *महाभारतस्य कथा* | कोलकाता: M. C. Sarkar & Sons Private Limited |

Basu, G. (2007) | *पुराणप्रवेशः* | कोलकाता: Vivekananda Book Centre |

Bhat, Prerana | (2020) | *ग्रीकपुराणकथानां आधुनिकसभ्यतायां दीर्घकालिकप्रभावः* |

Bhattacharyya, B. (1972) | *संस्कृतसाहित्यस्य रूपरेखा* | कोलकाता: Bidyodaya Library Private Limited |

Biswal, K. C. (1982)। *कालिदासस्य व्याख्या* । दिल्ली: Motilal Banarsidass ।

Bose, A. (2005)। *कालिदासस्य महाकाव्येषु पौराणिकरूपरेखा* । पीएच.डी. शोधप्रबन्धः, दिल्लीविश्वविद्यालयः ।

Broadbeck, S., Adams, B., Hildebeitel, A. (सम्पादकाः) । (2018)। *महाकाव्यपुराणयोः मन्थनम्* । Dev Publishers & Distributors ।

Chakravarty, H. (1970)। *संस्कृतकाव्यशास्त्रे अर्थसिद्धान्तः* । दिल्ली: Motilal Banarsidass ।

Chauhan, Dharmik & Patel, Piyush। (2023)। *महाकवि कालिदासस्य महाकाव्येषु मानवनीतिशास्त्रस्य अध्ययनम्* ।

Collins, Wilkie। (1868)। *चन्द्रमणिः (The Moonstone)* । Harper & Brothers Publishers ।

CR, Lt. (2021)। *कालिदासस्य दुष्यन्तशकुन्तलयोः व्यवहाराध्ययनम्* । Haridra, 2, 24–28 ।

Dalal, Roshen। (2010)। *हिन्दुधर्मः अक्षरानुक्रमिकमार्गदर्शिका* । दिल्ली: Penguin ।

Das, D. (2004)। *संस्कृतसाहित्यस्य इतिहासः* । कोलकाता ।

Dasgupta, S. & De, S. K. (2019)। *संस्कृतसाहित्यस्य इतिहासः* । नई दिल्ली: Motilal Banarsidass ।

Dasgupta, Surendranath। (1922–1955)। *भारतीयदर्शनस्य इतिहासः* (खण्डाः 1–7) । Cambridge University Press ।

Desai, N. (2001)। *संस्कृतकाव्येषु मिथकस्य अध्ययनम्* । एम.फिल्., पुणेविश्वविद्यालयः ।

Devadhar, V. V. (1968)। *संस्कृतकाव्येषु अध्ययनानि* । पुणे: Bhandarkar Oriental Research Institute ।

Devika, S. S. & Lakshmanan, Rajesh। (2024)। *कालिदासस्य अभिज्ञानशाकुन्तलस्य अनुवादे संस्कृतस्य भूमिका* ।

Devika, T. & Lakshmanan, Rajesh। (1986)। *अनुवादमूल्याङ्कनम्: एकः सर्वेक्षणात्मकः दृष्टिकोणः* ।

Dhikale, Sandeep | (2024) | प्राचीन-आधुनिकसंस्कृतविदुषां महाकाव्यलक्षणविचारस्य तुलनात्मकविश्लेषणम् ।

Frye, Northrop | (1989) | पहिचानस्य कथाः काव्यमिथकस्य अध्ययनम् | San Diego: HBJ |